

ՎԱՀԱՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐՅԱՆ

ՄԱՔԵՆՈՑԱՑ ՄԵԾ ԵՎ ՀՌԶԱԿԱՎՈՐ ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ՀԱՐԱՆՑ ՀԱՅՐ ՍՈՂՈՄՈՆԸ. ՆՐԱ
ԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ Ի ՄԱՔԵՆԻՍ

Մաքենցաց մենաստանը հանդիսանում է ոչ միայն Գեղարքունիքի, այլ նաև համայն Հայաստան աշխարհի հռչակավոր վանքերից մեկը: Այն նշանակալից դեր է կատարել հայ դպրության, մանկավարժության, գրչության արվեստի, եկեղեցական-ծիսական գրականության զարգացման ասպարեզում: Մաքենցաց վանքում իրենց կրթությունն են ստացել բազմաթիվ հոգևորականներ, նրանցից ոմանք նույնիսկ բարձրացել են նաև հայրապետական գահ:

Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին և Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Օրբելյանն առանձին ջերմությամբ և բարձր գնահատանքով են խոսում հարանց հայր Սողոմոն վարդապետի մասին:

«Բայց լետ վախճանելոյ հայրապետին Յովաքայ գՍողոմոն անեալ կացուցանեն յաթոռ սրբութեանն Սա էր ի քաղաքագի-

ղէն Գառնոյ, և ի մանկութենէ առեալ էր զլուծ կրօնաւորութեան կարգի և բազում առաքինաջան երկոց զանձն տուեալ ի մեծ ուխտին Մաքենցաց, այլ և վարժեալ իսկ էր ի փիլիսոփայական արուեստս և առաւել ևս հմուտ լեալ փաստութեան կրթանաց:

...Ի միայնակեցի կարգ ելեալ լինէր ի խրճիթ՝ բազում ճգանց և աշխատութեանց զանձն առեալ»⁴⁶:

Օրբելյանը գրում է Սողոմոն վարդապետի մասին. «Յաստուածաբնակ առաքինարանն Մաքենցաց, առ աստուածագեաց և Սերոբէատիպ հարանց հայրն Սահօն, որ էր էզոնոմոս մեծի ուխտին. որ պայծառանալոյ յայն ժամանակի մեծամեծ ճգամքք և անտանելի խստամբեր քարոյք»⁴⁷:

Հարանց հայր Սողոմոնի գիտական լայն իմացության և բազմակողմանի զարգացման մասին խոսվում է նաև Մշո ս. Ղազարո կամ Առաքելոց վանքի հանրահայտ

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1975 թվականի № ԺԱ-ից:

⁴⁶ Հովհ. կաթող. Դրասխանակերտցի, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 110—111:

⁴⁷ Ստ. արք. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 132:

Տոնականի հիշատակարանում (գրված 1204 թ., գրիչ՝ Վարդան քահանա Կարենցի)։ Սույն հիշատակարանը հրատարակվում է առաջին անգամ։

«Այր ոմն իմաստուն, որոյ անուն Սաղովմովն, ոչինչ հարուստ ամառ անխազոյն եղեալ աշխարհէ արեւելից՝ դաշնաւոր անուանեալ ծովուն Գեղարքունեաց, վանաց վանական Մաքենտենից ոխաւական, սրբազարդից արանց առաջնորդի, թէ որպէ՛ս տեղեկացեալ պապիսի մեծ քննութեանց և յորպիսի՞ հիմանց հաստատեալ զպապիսի շինուած սուտումեղէն զհաստատեալ կառն տանից ժողովոց և զվեմական արտադրութիւնս հոգեւատումն ճառից պատմութեանց և զժողովոց արդարոց զգիւնութեան գովութիւնս, սակայն և ի մեմանէ առեալ զթելադրելի արհմակս ոխաւորաց երջանկաց, յարինեցին ընդ միտ ամելով, ոչինչ նուազ ի նորացոցն գրելոց։

Վասն զի սա արմատ եղեալ ի հայրական արտոյն, որ նախ քան զդրախտն նմանի, տունգ երկնագունակ, վասն զի ծովացեալ քանն Աստուծոյ և գերապանծեալ գիտութիւն նորա յորդահոս ելից զվայրս զայս, զոր վերագոյն երկնի նման։ Սա է ծովն տիեզերական, զոր ասաց նախագոյն մարգարէիցն Մովսէս, թէ հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջրոց, որում հովանացեալ հոգի Աստուծոյ՝ զայր և երթայր ի վերայ ծովոս այսորիկ՝ ծնանելով ի սմա զկայտաւորուն վայելչատեսիլս։

Սա է լեւոն քարծո աստուածական ցաղով պարարեալ, որով խրախանան ի սմանէ և ի ճարպոյ սորա հաւոր և հատապետք անդաստան հովուաց լերինն գեղեկութեան ի բազմաց լսելիս և ի քիմս, և քարծրացեալ տեսութեամբ գետս աշխարհաբարոզս զքանն հնչէ... (եւս՝) ըստ այնմ, զոր Եսայեաս ձայնեաց, թէ ել ի վերայ լերինն քարծո։

Սա առակաւոր քանն Աստուծոյ, որ յաւետարանան, թէ հանէ ի գանձէ իւրմէ զնորն և զհինգն, վասն զի սա զարդարեալ արհմաւոր մասամբք, հնախատեան վկայութեամբ զարմագան նորոգ պատմութեանս։

Սա էից անձանց Երրորդութեանն հրամանակատար և թարգման ի լեզուս զպատգամս մեծին Աստուծոյ։

Սա զարդ եկեղեցոյ աղբիւրաբար քիւեալ երկահունեան վտակաւ, զոր մարգարէն ասի, թէ ելցէ աղբիւր ի տանէ տեսուն և արքուսցէ զծորն վիճակաց, քան զի սովա կենդանեաց ցնծութիւն, տեսողաց բերկրումն և ընթերցողաց արքումն մատրոնակութիւն, ոչ փոխադրաբար, այլ փո-

խարկաբարի քերանոյ ի լսելիս, տակալին եւ մեռելոց աննուագելի յիշատակ, միջնորդական սահման և կամորջ առ Աստուած երթալոյ»⁴⁸։

Հարանց հայր Սողոմոնն իր ժամանակին հանդիսացել է նաև հայ եկեղեցու խոշորագոյն և հմուտ սատկաւարանը. այդ մասին հատկանշական է Մ. Կաղանկատվացու հետևյալ վկայությունը. «Թե ինչպես բյուզանդացիները վիճում էին հայերի հետ եկեղեցական կարգավորության ինը դասակարգում չունենալու պատճառով»։ Այս հարցերի պատասխանները տալու համար ժամանակի կաթողիկոս Սողոմոն Ա Գառնեցին (791—792) դիմում է Սողոմոն վարդապետին, որը գրավոր կերպով կաթողիկոսին է ներկայացնում հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանությունները⁴⁹։

Իրոք որ իր ժամանակի ամենագարգացած անձնավորությունն է եղել Սողոմոնը. «Դիմէին ամենեքին ի աստար սրբութեան և գիտութեան... և նա գրով ուսոյց զպատճառս հակառակութեան յունաց ընդ հայս. վասն ոչ ունելոյ զինն դասս քահանայութեան, և հայոց՝ լքնարութեան Աբրահամի ի կաթողիկոս՝ կոչել զնա պատրիարք, զկաթողիկոսն Աղուանից՝ արքեպիսկոպոս, և զեպիսկոպոսն Սիւնեաց՝ մետրապօլիտ։ Այլ շատ լիցին այսոքիկ ի յիշատակ բազմարդիւն և բաշմաշնորհ հօրն այն հարանց և պարծանաց Մաքենոցաց»⁵⁰։

8-րդ դարում ծաղկում է եղել Մաքենոցաց վանքի դպրոցը։ Այդ մասին մենք տեղեկանում ենք Սևանի վանքի վանահայր Մաշտոց Սևանցու (հետագային՝ կաթողիկոս, 897—898) Գևորգ Գ Գառնեցի կաթողիկոսին (877—897) գրած նամակից. «Նորոգեին Հայաստան եկեղեցիքն ըստ բազմամարդ շինութեան, եւ ՊԷՍ ՊԷՍ ՌԻՍՄԱՆՅ առատութիւնք եւ ԱՐՈՒԵՍԱԻՈՐՔ (քերականք, քերթողք և այլն) եւ դպրոցք կանգուն էին յաշխարհիս, ԵԻ ՅՈՅՆ ԲԱՐԲԱՌՈՅՆ ՏԵՂԵԿԱԳՈՅՆՔ ԵԻ ԶՈՒԳԱՇՈՒՐԹՆ ՆՈՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՔ ՅՈՒՎ ԿԱՅԻՆ»⁵¹։ Վերոհիշյալ փաստի մասին Եղիշե պատրիարք Դուրյանը հետևյալ եզրահանգումն է անում. «Ը դարուն սկիզբը արդէն նշանաւոր հանդիսացող Սողոմոն վարդապետը, Մաքենոցաց ոխ-

⁴⁸ Մատենադարան, Զեռագիր № 78։

⁴⁹ Մովսէս Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 211։

⁵⁰ Հ. Ղ. Այիշան, Սիսական, էջ 67։

⁵¹ «Գիրք թղթոց», էջ 283, տես նաև Եղիշե պատրիարք Դուրյան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղեմ, 1933, էջ 52—53։

տին հարանց հայրը, գրով մը կը հաստատէր թէ Զ դարում եւ Է-ին առաջին կիսուն երկրին մէջ ՅՈՅՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇԱՏ ՀՄՈՒՏ ՈՒ ՏԵՂԵԱԿ ԱՆԶԵՐ ԿԱՅԻՆ»⁵²:

Վերոգրյալ փաստերն ապացուցում են, որ Հայաստան աշխարհը նույնիսկ 8-րդ դարում, արաբական տիրապետության շրջանին, վառ էր պահում գիտությունը⁵³:

Հ. Վ. Հացունին էլ այս մասին վկայում է. «Է դարու երկրորդ կիսէն վերջ ուսմամբ կը փայլի Մաքենցաց ուխտը՝ Սիւնեաց Գեղարքունի գաւառին մէջ, նույն Սողոմոնի ձեռամբ, որ հեղինակ կը լինի տօնական գրոց, և դաստիարակ համանուն կաթողիկոսին»⁵⁴:

Մատենագիտական գրականությունը ամփոփելիս Մաքենցաց դպրոցի վերաբերյալ անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև Ա. Ալադյանցի կարծիքը այդ դպրոցի մասին. «Արդարև Սյունյաց նահանգին մէջ կը հանդիպինք վարդապետարաններու, որոնք կամ կայաններ են Սյունյաց վարդապետարանին, կամ անոր ճյուղավորումները:

... ինչպես անկախ վանքէն փոխադրված էր Մաքենցաց կամ Մաքենեաց վանքը, Գեղարքունիքի գալստը, Է դարուն երկրորդ կեսին: Այնպես՝ անկախ կը դառնա ուսումնավայր մը, որ Ը դարուն մեծ փայլ կատարեալ շնորհիվ Սողոմոն ուսուցչին, որուն ձեռքին տակ «վարժեալ իսկ էր ի փիլիսոփայական արուեստս, և առաւել ևս հմուտ լեալ փաստությունեան (ՓՍԱՂՏԻ—սաղմոսներգութեան)՝ երգեցողության իմաստով):

Այսպես՝ Մաքենցաց վանքէն ճյուղավորված է Սևանի վանքը, որ Թ դարուն կը փայլի»⁵⁵:

Սովետահայ պատմաբաններին ևս զբաղեցրել է այս վանքի դպրոցի պատմությունը.

«Սյունյաց գլխավոր դպրոցի ազդեցության տակ 8-րդ դարում հիմնադրվեցին մի շարք նոր դպրոցներ. որոնցից առաջինը պետք է համարել Մաքենցաց վանքին կից դպրոցը: Այս դպրոցի համբավը առա-

վել չափով մեծացավ, երբ հաջորդաբար նրա գլուխ կանգնեցին համանուն ակադեմիկոս գիտնականներ՝ առաջին Սողոմոնը, որ կոչվում էր «Հարանց հայր» և երկրորդ՝ Սողոմոն Գառնեցին»⁵⁶:

Այսպիսի խոհական և հոգեկան տեսիլք ունեցող ուսուցչապետ հարանց հայր Սողոմոնը Մաքենցաց վանքի դպրոցում դաստիարակում և հասցնում է ընտիր և զարգացած աշակերտներ, որոնցից են.

1. Ստեփաննոս Ա Սյունեցի եպիսկոպոս Սյունյաց. Դվինի տ. Սահակ ավագերեցի որդին, աշակերտեց Մովսեսի, ճգնական կյանք վարեց Մաքենցաց վանքում, ինչպես այդ մասին մանրամասնորեն վկայում է պատմիչ Օրբելյանը. «Ստեփաննոս՝ սինն երկնի և խարիսխն հաւատոյ, վեմն անդրդռնելի և ախոյեանն անվախ սուրբ եկեղեցւոյ, մարդն երկնային և հրեշտակն երկրային, հաւնապաղ մեռեալն և միշտ կենդանին հիացուցիչն հրեղինաց և զարմացուցիչն քերթեից... գնացր ի համբաւտենն և մեծաւքանն հանդիսարանն, ի հրեշտակերան կրօնաստանն սուրբ և յատուածաբնակ առաքինարանն Մաքենցաց, առ աստուածագեաց և սերոբէատիպ հարանց հայրն Սաղոն, որ էր էգոնմոս մեծի ուխտին. որ պայծառանայր յայնմ ժամանակի մեծամեծ ճգամբք և անուանելի խառամբք վարուք»⁵⁷:

Ստեփաննոս Սյունեցին այնուհետև «Գնացեալ սորա առ երանելի եպիսկոպոսն Սիւնեաց Մովսէս՝ աշակերտի նմա. և ըստ առատ շնորհին որ ունէր, փոյթ ընդ փոյթ հմտացաւ աստուածային իմաստից. և փարթամ ճոխութեամբ զարգացաւ և հասաւ ի գագաթ տեսական շնորհին՝ լցեալ անհամեմատ հանճարով: Եւ առեալ հրաման յեպիսկոպոսէն նստաւ յամբիոնն ռաբունական. և մեկնէր զաստուածային գիրս աշակերտելոցն ի վարժարանին: Ապա հասեալ վախճան երանելոյն Մովսէսի՝ յանձնէ նմա զհոգաբարձութիւն աթոռոյն»⁵⁸:

Օրբելյանի հաղորդած նշանավոր ուսուցչապետ Մովսեսը հանդիսացել է Մաքենցաց դպրոցի համբավավոր ուսուցչապետ՝ ռաբունապետը. «Ստեփաննոս Սյունեցի (680—735) ... իր նախնական ուսումը կը ստանա կաթողիկոսարանի դպրանոցին մէջ. հետո հաջորդաբար կաշակերտի Մա-

⁵² Նդիշէ պատրիարք Դուրյան, Պատմություն հայ մատենագրության, էջ 52:

⁵³ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Դ, էջ 359:

⁵⁴ Հ. Վարդան, Վ. Հացունի, Դաստիարակությունը հին հայոց քով, Վենետիկ, 1923, էջ 192:

⁵⁵ Ա. Ալադյանց, Պատմություն հայ դպրոցի, Կամիլե, 1947, էջ 259:

⁵⁶ Ա. Խ. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 93:

⁵⁷ Ստ. արք. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 132:

⁵⁸ Նույնը, էջ 133—134:

բնկաց ուխտի վանահայր Սողոմոնի և Սյունեցի Մովսեսի»⁶⁰:

Սյունեցուց հետո Մաքենցաց դպրոցում է ուսանել նաև Դվին ծնված, Այրիվանքի միաբան՝

2. ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԶԻԿ ՎԱՐԳԱՊԵՏԸ.

Օրբելյանի վկայությունից, ինչպես նաև պատմական այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ Ստեփաննոս Սյունեցի և Գրիգոր Գրոգիկ վարդապետները Մաքենցաց դպրոցն ավարտելուց հետո իրենց ուսումը կատարելագործել են Աթենքում և Կ. Պոլսում և Հայաստան վերադառնալով, Ստեփաննոս գործում է Դվինի հայրապետանոցում, իսկ Գրիգոր Գրոգիկը՝ Այրիվանք, որտեղ դառնում է նշանավոր երաժիշտ: Գրել է բազմաթիվ կցորդներ: Մահացել է նույն վանքի մոտիկ մի քարայրում, որտեղ և հետագային եկեղեցի են կառուցել⁶¹:

3. Մաքենցաց դպրոցում է ուսանել նաև Մաշտոց Եղիվարդեցի հայոց կաթողիկոսը (897—898): Մաշտոցը Եղվարդի Գրիգոր քահանայի որդին էր. ծնվել է 833 թվին: Նախնական ուսումը ստացել է հորից: Նրա մահից հետո աշակերտել է Մաքենցաց վանքում Թեոդորոս կրոնավորի մոտ, ապա անցել Սևան 860 թ., որ և կոչվել է Սևանցի՝ իր գործունեության շնորհիվ:

«Եւ վստն զի քնդ այն ժամանակս փայլատակեալ պայծառանայր սորբ այրն Աստուծոյ՝ Մաշտոց, որ ի Սևան կղզւոջ, որ զփառացն Աստուծոյ անշիջանելի լուսոյ ճառագայթումնն յինքն նկարէր, աստուածային ծաղկմամբ և սրբափայլ կրօնիք կենդանականօք և հոգիախաղաց զօրությամբք ի տեսականի անդ զանտեսն տեսներ, ասկս այնորիկ ամենեցուն աչք ի նա հայէին լաղազս տրոհել և ճանաչել մարթելոյ նորա զհոգևորացն մասանց ընտրութիւնս ստուգագէտ իմացումսն»⁶²:

«Յայսմ ժամանակի պայծառանայր երանելին Մաշտոց և Սևան կղզին մեծահանդէս սուաքինութեամբ, որ էր որդի աշխարհիկ երիցու մի Գրիգոր անուն Եղիվարդեցի և եկեալ էր ի Սորք գաւառ և պանդրխտանայր անդ, որ և ետ զՄաշտոց յա-

շակերտութիւն սորբ հորն Մաքենցաց Ստեփաննոսի»⁶³:

Մաշտոց Սևանցու կենսագրության վերաբերյալ և գրական վաստակի մասին սպառիչ նյութեր են հրատարակել Գաբրիել կաթողիկոս Հովսեփյանը⁶⁴, և Բաբկեն արքունակից կաթողիկոսը⁶⁵:

Մի երկու վկայություն ևս բերենք, որ իրոք Մաշտոց կաթողիկոսն ուսանել է հոշակավոր Մաքենցաց վանքում. «Մաշտոց... ի գեղջէ Եղիվարդայ... զայնու ժամանակս իբրեւ աստղ լուսալայծառ փայլէր յաշխարհիս հայոց... զնաց ի վանքն Մաքենցաց, և անդ կեցեալ սրբութեամբ օրհնեցաւ քահանայ և վարժեալ յուսումն աստուածային գրոց՝ չոքս ի Սևան»⁶⁶:

Հ. Ղ. Ալիշանը նույնպես խոսում է Մաշտոցի մասին. «Յասին 844 յիշատակի ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ Մաքենցաց վանական... Ամա աշակերտէր միս ևս պարծանք Գեղամայ և հեղինակն Սևանայ վանաց՝ մեծանունն ՄԱՇՏՈՅ... և աստ «ճնա զգեղեցիկ աղանին Քրիստոսի զՄաշտոց» ... վարժեցաւ... ի կրօնաստանին որ կոչի Մաքենցոց, ի գաւառին Գեղամայ, և ընկալեալ զաստիճան քահանայութեան ի Դարթի եպիսկոպոսի Սիւնեաց»⁶⁷:

Վերոգրյալ փաստերը մեկը մյուսին կրկնում և ընդունում են հետագա բոլոր ուսումնասիրողները. Օրմանյան սրբազանը «Մաքենցաց վանքին աշակերտության կուտա Մաշտոցը»⁶⁸: Աճառչան՝ «Մաշտոց... աշակերտեց Մաքենեաց վանքի Թեոդորոս կրոնավորի մոտ»⁶⁹. Նորայր արքեպիսկոպոս. «Մաշտոց կը մտնէ Մաքենցաց վանքը և հոն կը զարգանայ Թեոդորոս անուն կրոնավորի մը ձեռքին տակ»⁷⁰:

Թեոդորոս վանականի ռուսացական գործունեության մասին գրում են Հ. Գ.

⁶² Ստեփաննոս արքեպ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 173:

⁶³ Գաբրիել կաթող. Հովսեփյան, Հիշատակարանք Ջեռագրաց, հատ. Ա, Անթիլիսս, 1951, էջ 87—98:

⁶⁴ Բաբկեն արքունակից կաթողիկոս, Ցուցակ ձեռագրաց Անկիւրոյ կարմիր վանոց և շրջակայից, Անթիլիսս, 1957, էջ 971:

⁶⁵ Հ. Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 724:

⁶⁶ Հ. Ղ. Ալիշան, Սիւնեաց, էջ 68:

⁶⁷ Մ. արք. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1911 էջ 987:

⁶⁸ Աճառչան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Գ, էջ 215:

⁶⁹ Նորայր եպ. Պողարյան, Հայ գրողներ Ե—ԺԷ դար, Երուսաղեմ, 1971, էջ 131:

⁶⁰ Նորայր եպ. Պողարյան, Հայ գրողներ, Երուսաղեմ, 1971, էջ 112: Տես նաև Հ. Աճառչան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, էջ 436:

⁶¹ Ստ. արք. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 134—139: Հ. Աճառչան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, էջ 533:

⁶² Հովհ. կաթ. Գրասխանակերտցի, Պատմություն, էջ 147—148:

Զարբհանայանը⁷⁰ և Աճառյանը. «Թեոդորոս, վանական Մաքենեաց վանքում, ուսուցիչ Մաշտոց (ծնվ. շուրջ 835 թ.) կաթողիկոսի»⁷¹:

4. Մաքենցաց վանքի դպրոցի աշակերտ է հանդիսացել նաև նշանավոր պատմիչ և հայրենասեր գործիչ **Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին** (898—929). նա գրում է իր մասին. «Զի թեպետ և յաշակերտութենէ առն արքայն Մաշտոցի ի մանկութենէ իմմէ՝ այլև ազգակից հարազատութեան նորա ըստ մարմնոյ»⁷²: Իսկ Թովմա Արծրունին գրում է. «Անեպ և ունեպ էր առ ոսոս արքայն Մաշտոցի. նորին հրահանգեպ կրթարանի ուսումնասիրութեան վարժիք ատոցացեպ. այր քաղցրաբարոյ և հեզահայեաց»⁷³:

Հ. Մ. Չամչյանը ևս նույնն է վկայում. «Յովհաննէս կաթողիկոս ի դասնականներէ՝ աշակերտ և ազգական երանելոյն Մաշտոցի»⁷⁴:

Հատկանշական է տվեառահայ պատմաբան Արգար Մովսիսյանի հաղորդումն այն մասին, թե «Պատմիչ Հով. Դրասխանակերտցին գրում էր, որ ինքը ուսանել է Մաքենցաց դպրոցում և աշակերտել հարանց հորը, նրանից տվորել է փիլիսոփայության և երաժշտության արվեստները»⁷⁵:

Ուսումնական ի՞նչ ծրագրեր ուներ Մաքենցաց վանքը: Սույն վանքում մեծ կարելություններ դասավանդում էին եկեղեցու վարդապետությունը և հայ եկեղեցու դավանաբանությունը. «Ընդ իս էր վարժարանն վարդապետական կրթութեամբն», «ի վարժս կրթութեան... և աղբիւրաբար արբեցուցանէր ամենեցուն զբան վարդապետական»: «Եղբարց ոմանց (մեկնել) զգիրս Աստուածաշունչա: «Եւ սիրողաց ոմանց աստուածաշունչ վարժից վարդապետութեանց»⁷⁶:

«ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ» սուրբական անշուշտ իր մեջ պարփակում էր ընդհանրա-

կան եկեղեցու սուրբ հայրերի կենսագրությունները և նրանց գործերը: Մաքենցաց վանքի մեծագույն ուսումնասիրության նյութը ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԲՆ էր: Աշակերտները սուրբ Գիրքը անգիր էին անում:

Մաքենցաց վանքի դպրոցում անցնում էին նաև «տեսական և գործնական»⁷⁷ առարկաներ, որոնց մեջ մտնում էր ճարտասանությունը կամ հռետորությունը, փիլիսոփայությունը կամ իմաստասիրությունը, որ կարևոր էր վարդապետական կոչման համար: Դասավանդվող առարկաների մեջ կարևոր տեղ էին բռնում նաև քերականությունը և երաժշտությունը:

ՀԱՐԱՆՑ ՀԱՅՐ ՍՈՂՈՄՈՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեզ արդեն հայտնի է ԺԳ դարի պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու այն հաղորդումը. «696 Հայր Սողոմոն արար զտօնականն ի Մաքենիս»⁷⁸: Սողոմոնի գրական վաստակի մասին վկայում է նաև Օրբելյանը. «Որ և յօրինեաց զպայծառացոցիցն տօնից տէրունականաց և զյիշատակս մարտիրոսաց զտօնականն ի 150 թուին հայոց: Եւ անդ տոնեպ զանձն ի մեծամեծ տրևութիւնս և յանդմերեկի վարս մշտաջան առաքինութեանց»⁷⁹:

Մատենադարանի Մշո ճառընտիրում ևս հանդիպում ենք հատկանշական մի կարելի տեղեկության Տոնականի մասին. «Զաստուածաբան հայրապետաց զիրաքանչիւրսն ասացեպ ճառս հոգիախառս վարդապետութիւնս, զորս ի մի կանոն կարգադրութիւն ժողովեպ առն Աստուծոյ Սողոմովն՝ Մաքենցաց ոխստին առաջնորդ. ի զատստին Գեղարքունի որ յորջորջեցա յանուն նախարարին Գեղամայ ի թուականին ԾՂԶ (747)»⁸⁰:

Հ. Ղ. Ալիշանը Տոնականի բովանդակության մասին հաղորդում է հետևյալը. «Սողոմոն անմահ յիշատակաց արժանի գործ մի ընծայած է մեր դպրութեան և եկեղեցոյ. Տօնական գիրքը, որ հաւաքած է թե՛ ազգային և թե՛ օտարազգի վարք. «Վսեմական արտադրութիւնս հոգեպատմմըն ճառից պատմութեանց»⁸¹:

⁷⁰ Հ. Գ. Զարբհանայան, Պատմություն հայ բին դպրության, Վենետիկ, 1897, էջ 506:

⁷¹ Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 300:

⁷² Հովհ. կաթող. Դրասխանակերտցի, Պատմություն, էջ 183:

⁷³ Թովմա վարդ. Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917:

⁷⁴ Հ. Մ. Չամչյան, Պատմություն, հատ. Ա, էջ 14:

⁷⁵ Ս. Խ. Մովսիսյան, Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 93:

⁷⁶ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայտպատում, Վենետիկ, էջ 509—510:

⁷⁷ Մտեփաննոս արք. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 133:

⁷⁸ Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմություն հայոց, էջ 51:

⁷⁹ Մտեփաննոս արք. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 132:

⁸⁰ Մատենադարան, Ձեռագիր:

⁸¹ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայտպատում, էջ 75:

Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Օրբելյանը հաղորդում է, որ Սողոմոնը հեղինակ է հանդիսացել նաև մի այլ աշխատության՝ վրացիների և հայերի կրոնական վեճերի և բաժանման մասին. «Որպես հաստոտի ուսար... ի սրբոյն Սաղոմոնի՝ Մաքենցաց առաջնորդի թղթոյն, որ կարգեալ է յԱղուսնից պատմութեանն ի միջին հատորն»⁸²:

Հ. Ղ. Ալիշանն Օրբելյանի սույն հաղորդագրությունը մանրագինն բնագրիցով գալիս է հետևյալ եզրակացության. «Տօնականէն զատ ուրիշ պատմական յիշատակներ այլ գրած է Սողոմոն. որպէս վրաց և հայոց կրօնական վիճից և բաժանմանց դէպքն, ըստ վկայութեան Ստեփանոսի Օրպելեան... Արդարեւ ի միջինն, որ է Բ հատոր Աղուսնից պատմչին, ի խէ գլոխն, գո համառօտ յիշատակ մի այդ վրաց և հայոց խնդրոյն. Բայց ոչ Սողոմոնի անուն կա և ոչ անոր արժանատր քնով կամ բանական գիտելիք բան մի. թերևս Օրպելեանի ունեցած օրինակին մէջ գտնուէր»⁸³:

ՄԱՔԵՆՈՅԱՅ ՎԱՆՔԸ ՈՐԴԵՍ
ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱՎՈՐ ՍՐԲԱՎԱՅՐ
ԵՎ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՏՈՒ
ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԱՎԱՅՐ

Մաքենցաց վանքը ունեցել է նաև կրկնակի նվիրական սրբություններ, որոնցից առաջինը ՄԱՔԵՆՆԱՅ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ անունով ԿԵՆԱՅ ՓԱՅՏԻ ՄԱՍՈՒՆՔՆ է, որ այժմ անհայտ է: Իր ժամանակին դա նշանավոր և կարևոր սրբություն է եղել հայ եկեղեցու համար:

Մատթեոս Ռոմալեցի պատմիչը Մաքենցաց ս. Նշանի մասին հաստատում է. «Եւ հանեալ առ նոսա զՎարագայ սուրբ Նշանն և զՄաքենեացն» և նորօք երդուա կոման ի մէջ սրբոյ եկեղեցոյն Առաքելոցն ոչ մեղանչել նմա»⁸⁴:

Հ. Ղ. Ալիշանը, անդրադառնալով այս հարցին, գրում է. «Ի սրբազան սպասուց վանացս յիշատակի ՄԱՔԵՆՈՅԱՅ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՆ, որ յեւս ԺԱ դարու պահիր յնուհալ, առ Թորոսի Կիրապալատի, գոր և ստեալ նորա իբր երաշխատր ուխտի Փռանկ իշխանին. էլ ընդ առաջ նորա անձնատոր լինել, այլ դառանալեցաւ ի Գենգախոհիցն»: Մաքենցաց վանքը հանդիսացել է նաև հայ եկեղեցու ժամակարգության սահմանափայր: Հ. Ղ. Ալիշանը

վկայում է. «Առաել քան զնիթականն՝ պատուականագոյնը պահէին ի մենաստանիս Մաքենեաց առանդ կարգաց սահմանելոց ի նախնի հարց եկեղեցոյս հայոց»⁸⁵:

Ս. Ներսէս Շնորհալին 1170 թ. գրում է. «Ի նորոգելն զկարգս եկեղեցոյ... Եւս բերել ի սուրբ և ի հոշակատր աստուածաբնակ եւ ի հրեշտակալրան սուրբ հարցն մեծ ուխտից Մաքենեացն»⁸⁶:

Մաքենցաց վանքի անվան հետ է կապված նաև Վահան Գողթնացու նահատակության և վարքաբանության գրությունը:

Վահան Գողթնացին «զանցեալ յերկիրն Գեղամայ ի վանքն Մաքենիս՝ ճգնեցաւ ամ մի. և ի ձեռս առեալ զաճաշունչ գիրս՝ ընթեռնոյր և խելամուտ լինէր աճային գիտութեանց»⁸⁷:

Հ. Ղ. Ալիշանը, նույնպէս քաղելով անցյալի մեր վարքագրական աղբյուրներից, մանրամասնորեն շարադրում է Վահան Գողթնացու վկայաբանությունը⁸⁸:

Մաքենցաց վանքը, որպէս վանական տիպար հաստատություն, ունեցել է եկեղեցական ժամակարգության յուրահատուկ կարգ ու կանոն. «ԺԱՄԱՍԵՂԱՅ ԽՐԱՏՔ ՄԱՔԵՆՆԱՅ ՈՒՆՏԻՆ» անունով, որը հետագա դարերում օրինակ է հանդիսացել հայ վանական այլ հաստատությունների համար:

Ինչպէս նշեցինք, 1170 թվականին Ներսէս Շնորհալին, երբ գրադվում էր ժամակարգության հարցերով, «Եւս բերել ի սուրբ և ի հոշակատր աստուածաբնակ եւ ի հրեշտակալրան սուրբ հարցն մեծ ուխտից Մաքենեացն: Եւ ամենայնիւ ամենայն կամար հաճեալ և հաւանեալ, զպականկից և զսխալն ուղղեաց. եւ կարգեաց ամենայն հայաստանեայց եկեղեցոյ անշրէլի եւ հաստատուն աւանդ, առաջնորդութեամբ հոգւոյն Աստուծոյ՝ որ յաջողէ զամենայն բարի յամենայնի»⁸⁹:

Մի այլ առիթով հրատարակության կորովի վերոհիշյալ վանքում սահմանված «ԺԱՄԱՍԵՂԱՅ ԽՐԱՏՔ ՄԱՔԵՆՆԱՅ ՈՒՆՏԻՆ» կանոնադրությունը:

⁸² Հ. Ղ. Ալիշան, Միսակն, էջ 70:

⁸³ Բարկեն աթոռակից կարողիկոս, Յուզակ ձեռագրաց Անկիւոյ կարմիր վանոց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957, էջ 73:

⁸⁴ Հ. Մ. Չամչյան, Պատմություն հայոց, հ. Բ, էջ 384—385:

⁸⁵ Հ. Ղ. Ալիշան, Հուշիկը հայրենեաց հայոց, Վեհաթիկ, 1870, հ. Բ, էջ 129—200:

⁸⁶ Բարկեն աթոռակից կարողիկոս, Յուզակ ձեռագրաց, էջ 57: Հ. Վարդան Հացունի, Պատմություն հայոց Աղօթանատոցին, Վեհաթիկ, ս. Ղազար, 1965, էջ 380—390:

⁸⁷ Սո. սրբ. Օրբելյան, Պատմություն, էջ 99—100:

⁸⁸ Հ. Ղ. Ալիշան, Հարցաբանում, էջ 75:

⁸⁹ Մատթեոս Ռոմալեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 262:

«Ժամատեղաց» տպի «խրատը»-ը բաղկացած է 7 մասերից.

1. ԽՐԱՏՔ ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԺԱՄՈՒՆ
2. ԽՐԱՏՔ ԱՌԱԽՑԵՆԱՆ ԺԱՄՈՒՆ
3. ԽՐԱՏՔ ԱՐԵՒԱԳԱԼԻՆ
4. ԻՍԿ ԾԱԾՈՒ ԱՂԱԽԹԻՑ ԽՐԱՏՔՆ ԱՅՍ Է
5. ԽՐԱՏՔ ՊԱՏԱՐԱԳԻ
6. ԵՐԵԿՈՅԻՆ ԱՂԱԽԹԻՑՆ ԺԱՄԱՏԵՂԱՑ ԽՐԱՏՔ
7. ԽՐԱՏՔ ԽԱՂԱՂԱԿԱՆԻՆ:

ՄԱՔԵՆՈՑԱԳ ՎԱՆՔԸ ՈՐՊԵՍ ԳՐԶՈՒԹՅԱՆ ՎԱՅՐ

Մաքենոցաց վանքը եղել է նաև գրչության վայր: Մատենադարանում պատկերված են Մաքենոցաց վանքում գրված ներքոհիշյալ համարների տակ հինգ ձեռագրեր՝ հմր. 220, 3629, 4266 (Ա. հատոր) և հմր. 6648, 8196 (Բ. հատոր):

Վերոհիշյալ 5 ձեռագրերի մանրամասն նկարագրությունը տպագրված է «Ցուցակ Ձեռագրացում»⁹⁰: Սույն ձեռագրերի (բացի 8196 համարի տակ եղողը) հիշատակարանները հրատարակված են Լ. Ս. Խաչիկյանի կողմից:

Հմր. 220 ձեռագիրը Ավետարան է, գրված 1499 թ. Ալեքսանոս աթեղայի կողմից: Ձեռագիրը նկարագրված է Ձեռագրացուցակի Ա. հատորի 275 էջում: Սույն ձեռագրի հիշատակարանը հրատարակել է Լ. Ս. Խաչիկյանը⁹¹: Այս հիշատակարանից պարզվում է, որ վանքիս առաջնորդն է եղել 1499 թ. Թադեոս եպիսկոպոսը⁹²: Մատենադարանում պահվող Մաքենոցաց վանքում գրված 3629 թվահամարի ձեռագիրը նույնպես Ավետարան է, գրիչ՝ Ֆանոս աթեղա (գրված 1498 թ.)⁹³: Ձեռագիրը նկարագրված է Ձեռագրացուցակի Ա. հատորի 1053 էջում: Մեզ հետաքրքրող վանքի պատմության մասին Ֆանոս աթեղան հետևյալն է հաղորդում. «... ի առաջնորդութեան սուրբ ոխտիս Սարգիս վարդապետն: Ետոյ եկա եպիսկոպոս մի Դաթեոս անուն, հակառակութիւն մէջ անկաւ և ի չարէն ոչ եղեւ միաբանութիւն սոցա՝ ելաք....»⁹⁴:

⁹⁰ «Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հտ. Ա, Երևան, 1965 թ., էջ 275, 1053, 1181, նույնը՝ Բ. հտ. Երևան, 1970 թ., էջ 364, 692:

⁹¹ Ժե դարի հայերեն ձեռագիր հիշատակարաններ, մասն Գ (1481—1500 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967 թ., էջ 283:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Նույն տեղում:

Մատենադարանի 4266 թվահամարի ձեռագիրը Ավետարան է, գրված 1496 թ. Հովհաննես աթեղայի կողմից: Սույն ձեռագիրը նկարագրված է Մատենադարանի ձեռագրացուցակի Ա. հատորի 1181 էջում, իսկ հիշատակարանը՝ Լ. Ս. Խաչիկյանի կողմից⁹⁵: Մաքենոցաց վանքի վերաբերյալ տույն հիշատակարանում մեզ հետաքրքրող նյութի շուրջ հիշատակություն չկա:

6648 թվահամարի ձեռագիրը՝ Ավետարան, 1496 թ.⁹⁶, 8196 թվահամարի ձեռագիրը՝ Ավետարան, գրված 1524 թ., գրիչ՝ Ալեքսանոս աթեղա⁹⁷: Սույն ձեռագրի հիշատակարանը, որքան մեզ հայտնի է, դեռևս չի տպագրված: Այն մենք հանձնում ենք տպագրության: Այդ հիշատակարանը գրված է Մաքենոցաց վանքում:

Հիշատակարան հեղինակի, էջ 138ա:

Փառք եղակի տերութեանն և Լուսինիս անձնատրութեան Հար և Որդոյ և Հոգոյն սրբոյ, այժմ և միշտ և յաիտեան և յաիտեան յաիտեանից ամեն. Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս հաշոյ ԶՀԳ (937 թ.) Ձեռամբ ոգևորեղ հէք Ֆանոս Աղեքսանոս անուամբ միայն աթեղա և գործով ունայն և վաթար եմ քան զամենայն մարդ: Ի սուրբ ոխտս Մաքենոցոյ ի դոտս սուրբ տաճարիս Աստուածածնիս և Հայր Սողոմի նշխարացս և այլ սրբոյ որ աստ կան:

Ըստացող սուրբ Աւետարանիս զշահգատա հաւատոտրն և զճնաղսն իր զհայրն իր Յովհաննէս և զմայրն իր Տեառն յաթոնն և զեղբայրսն իր Քեղուպարսն տաւնն զՄարտիրոսն, Դաւէտն, զԵսէրսն Վուլիանն և անա և իր հոգոյ որդին Բարսեղ քահանայն և զամուսինն իր մարգարիտ և զդուստրն Սանդուխտն և զորդին Ովասափ և հարեղբայրն Վարդան շիկն Վարդանէսն և զորդին Կարապետն և ամուսին Ծահպելին և որդիքն Իգնատիոսն և Առաքեալն և միւս հարեղբայրն Սասիկն իոնտամիր Մաթեոս և զՄարիան տպաշխարողն. լսելով զքան մարգարէին որ աստ երանի որ ունի զառակ ի սիոն և ընդանի զայլ ստացաւ իշատակ և փրկութիւն հոգոյ իր և ճնողաց և ընդառաց և որք կարդայք յիշեսցիք ի մաքրափայլ աղաթս ձեր զվերոյգրեալսն Աստուած վայելել տացէ ընդ սմին զմեղապարտ գծողս հանդերձ ճնաղաքն յիշեսցիք և Աստուած զձեզ յիշէ ամեն:

⁹⁵ «Ցուցակ Ձեռագրաց», հտ. Ա, էջ 1181, Լ. Ս. Խաչիկյան, անդ, էջ 226:

⁹⁶ Նույն տեղում:

⁹⁷ Նույն տեղում: